

УДК 35.08:321.02(477)

Михайло Свірін

доцент кафедри регіональної політики та публічного адміністрування
ОРІДУ НАДУ при Президентіві України, к.політ.н., доцент

ПРИНЦИПИ ОБМЕЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ У ОФІЦІЙНОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Мета публікації полягає в тому, щоб на основі аналізу офіційних документів виявити принципи обмеження політичної активності держслужбовців у політичному дискурсі сучасної української держави, провести реконструкцію змісту цих принципів і засобів їх реалізації. В контексті політичного процесу автор розглянув принципи департизації (позапартійності), політичної нейтральності та політичної неупередженості держслужби, які отримали правове закріплення в українському законодавстві різних років.

Ключові слова: принципи державної служби, політичний дискурс, принцип департизації, принцип позапартійності, принцип політичної нейтральності, принцип політичної неупередженості.

Mykhaylo Svirin

PRINCIPLES OF THE RESTRICTIONS OF POLITICAL ACTIVITY OF CIVIL SERVANTS IN THE OFFICIAL POLITICAL DISCOURSE OF MODERN UKRAINIAN STATE

The objective of the article is to reveal the Principles of the restrictions of political rights of civil servants in the official political discourse of modern Ukrainian state (from 1991 to present), to reconstruct the matters of principles and means of their implementation. Author has considered the principle of departysation (non-partisan), the principle of political neutrality, and the principle of political impartiality of the Civil Service.

Keywords: principles of public service, the restriction of political activity of public servants, political discourse, the principle of departysation, the principle of non-partisan, the principle of political neutrality, the principle of political impartiality.

Михаил Свирин

ПРИНЦИПЫ ОГРАНИЧЕНИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ АКТИВНОСТИ ГОСУДАРСТВЕННЫХ СЛУЖАЩИХ В ОФИЦИАЛЬНОМ ПОЛИТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ СОВРЕМЕННОГО УКРАИНСКОГО ГОСУДАРСТВА

Цель статьи заключается в том, чтобы на основе анализа официальных документов выявить принципы ограничения политической активности государственных служащих в политическом дискурсе современного украинского государства, провести реконструкцию содержания этих принципов и предусмотренных средств их реализации. Автор рассмотрел в контексте политического процесса документы разных лет, которые описывают принципы департизации (внепартийности), политической нейтральности и политической непредвзятости государственных служащих.

Ключевые слова: принципы государственной службы, политический дискурс, принцип департизации, принцип внепартийности, принцип политической нейтральности, принцип политической непредвзятости.

➤ Пошук оптимальної моделі включення державних службовців у політичний процес – одне з центральних питань теорії державної служби. В умовах розвитку сучасної української держави це питання набуло актуального характеру у зв'язку зі становленням інституту держслужби на фоні переходу до багатопартійної політичної системи і подальшого зростання ролі політичних партій у політичному житті суспільства. За останні два з половиною десятиріччя в офіційному політичному дискурсі з'явилися і набули закріплення у законодавстві декілька варіантів вимог до обмеження політичної активності держслужбовців: «принцип

департизації», «принцип позапартійності», «принцип політичної нейтральності», принцип політичної неупередженості» (Рис. 1). Дослідження змісту офіційних документів, у яких описуються ці принципи й засоби їх реалізації, дозволяє з'ясувати специфіку і потенціал кожного з них.

➤ Дослідженню взаємодії політичної і адміністративної сфери були присвячені ще роботи засновників науки державного управління В. Вільсона («Наука державного управління») та М. Вебера («Політика як

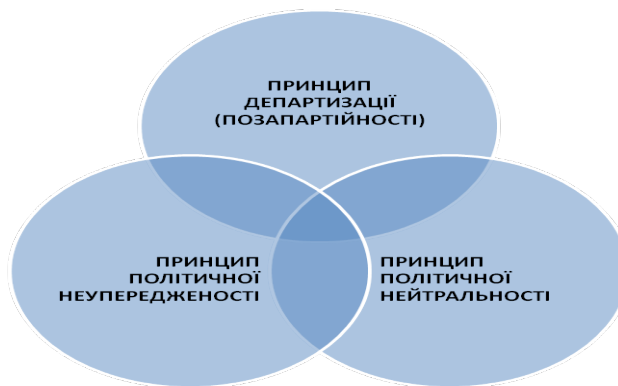

Рис. 1. Принципи обмеження політичної активності державних службовців у офіційному політичному дискурсі сучасної української держави.

покликання і професія»). У наші часи питання зарубіжного досвіду, визначення принципів участі держслужбовців у політичному житті, розмежування політичних та адміністративних посад, обмеження політичних прав держслужбовців набули висвітлення у роботах багатьох вітчизняних дослідників. Помітний внесок у дослідження цієї теми зроблено у публікаціях таких авторів, як І. Данільєва, С. Дубенко, С. Ківалов, І. Коліушко, О. Литвин і Д. Минюк, В. Мельниченко, Т. Мотренко, Н. Нижник, О. Оболенський, А. Панасевич, В. Побережна, А. Рачинський, О. Рацюк, І. Розпутенко, М. Рудакевич, С. Серьогін, Г. Ткач, О. Якубовський, Н. Янюк тощо. Поза межами наукової розвідки залишались питання співставлення змісту принципів обмеження політичних прав держслужбовців, які застосовувались у офіційному політичному дискурсі, та засобів реалізації цих принципів.

Мета

Мета статті полягає у тому, щоб виявити принципи обмеження політичної активності державних службовців у політичному дискурсі сучасної української держави, провести реконструкцію їх змісту та визначити відповідні засоби їх реалізації.

Виклад основного матеріалу

Із перших днів проголошення незалежності України простежувалось прагнення влади забезпечити обмеження впливу партій на апарат держави. Про це свідчить прийняття 24 серпня 1991 року Постанови Верховної Ради «Про департизацію державних органів, установ та організацій», яка вимагала «припинення діяльності організацій політичних партій в усіх органах державної влади» [1]. В той час в Україні ще не існувало інституту державної служби, і рішення Верховної Ради було спрямовано передусім на обмеження впливу колишньої КПРС на державні інститути республіки. Майже через п'ять років вже у Конституції України було встановлено, що «не допускається створення і діяльність організаційних структур політичних партій в органах виконавчої та судової влади і виконавчих органах місцевого самоврядування» [2, ст. 37]. Як відомо, інститут держслужби було започатковано у 1994 році з набуттям чинності Закону України «Про державну службу», і конституційне обмеження поширювалось на органи публічної влади, де саме і працювали держслужбовці.

В Законі «Про державну службу» набули закріплення основні її принципи, серед яких: принципи служіння народу України; демократизму і законності; пріоритету прав людини і громадянина; професіоналізму (ст. 3) [3]. Зазначені принципи визначають, на думку автора, загальні вимоги до участі держслужбовців у політичному житті суспільства, проте вони не визначають вимоги до

відносин з ключовими суб'єктами політичного процесу (держави, політичні інститути держави, політичні інститути громадянського суспільства).

За авторською оцінкою, вимога забезпечити обмеження політичної активності певних груп держслужбовців (перш за все, мілітаризованого та спеціалізованих видів державної служби) набула правового закріплення спочатку у формі принципу департизації або принципу позапартійності. Принцип департизації було закріплено при визначенні основ побудови Збройних Сил України (1993) [4]. Термін принцип позапартійності вжили при визначенні принципів функціонування Служби безпеки України (1992) [5]. Пізніше принцип позапартійності згадувався у базових законах про розвідувальні органи [6], про Державну прикордонну службу України [7], про Державну кримінально-виконавчу службу України [8] та інших. Як правило, для забезпечення реалізації цих принципів у законодавстві було передбачено обмеження права службових осіб цих державних органів на членство у політичних партіях.

Нова хвиля інтересу до визначення принципу обмеження політичної активності держслужбовців пов'язана з затвердженням «Концепції Адміністративної реформи в Україні» [9]. В Концепції була висловлена пропозиція закріпити у новій редакції закону про держслужбу принцип політичної нейтральності, провести розмежування політичних і адміністративних посад в органах виконавчої влади і запровадити нову класифікацію державних посад: політичні, адміністративні і патронатні посади [9, с. 29]. До політичних посад («політичних діячів») планували віднести посади членів уряду України, а також посади перших заступників міністрів і голів обласних державних адміністрацій, їх перших заступників [9, с. 22, 26]. При цьому слід сказати, що у тексті Концепції не розкривались причини такої новації, зміст нового принципу, система засобів його реалізації. У подальшому тези про необхідність забезпечення політичної нейтральності державних службовців і розмежування політичних і адміністративних посад стали вживати у текстах політичних, програмних і концептуальних офіційних документів: Послання Президента України «Україна: поступ у XXI століття: Стратегія економічної та соціальної політики на 2000 - 2004 рр.» [10]; «Стратегія реформування системи державної служби в Україні» [11]; Послання Президента України «Європейський вибір» [12]; «Концепція адаптації інституту державної служби в Україні до стандартів Європейського Союзу» [13]; «Програма розвитку державної служби на 2005-2010 роки» [14].

Серед документів цього часу окремо стоять «Загальні правила поведінки державного службовця» [15]. В них уперше набув правового закріплення принцип політичної неупередженості державних службовців. На реалізацію цього принципу були спрямовані дві норми документу: 1) «Державні службовці, з урахуванням конституційних прав, можуть брати участь у політичній чи іншій громадській діяльності лише поза межами їх службових обов'язків і в позаробочий час, щоб не підіривати віру громадськості в неупереджене виконання ними своїх функцій. Власні політичні погляди вони не можуть використовувати при виконанні своїх посадових обов'язків»; 2) «Державний службовець має виконувати свої посадові обов'язки чесно, неупереджено, не надавати будь-яких переваг та не виявляти прихильності до окремих фізичних і юридичних осіб, політичних партій...» [15]. Слід сказати, що термін «принцип політичної неупередженості державної служби» прожив у чинному

законодавстві майже десять років аж до скасування першої редакції «Загальних правил» у 2010 році [16]. Його повернення у тексти законодавчих актів відбулося з прийняттям Законів «Про державну службу» та «Про правила етичної поведінки».

Далі повернемося знов до інтерпретації принципу політичної нейтральності у офіційному політичному дискурсі. Спроба розширити перелік засобів забезпечення принципу політичної нейтральності була зроблена у «Концепції розвитку законодавства про державну службу» (2005). Цей документ з'явився після бурхливих подій «помаранчевої революції». Після проведення голосування в ході другого туру президентських виборів 2004 року Судова палата у цивільних справах Верховного Суду України 3 грудня 2004 року прийняла рішення, у якому, зокрема, зазначалось, що службові особи органів виконавчої влади та місцевого самоврядування не дотримувались вимоги щодо заборони участі у передвиборній агітації, здійснювали незаконне втручання у виборчий процес [17]. На підставі цього Суд зробив висновок про порушення принципів виборчого права та неможливість встановити результати волевиявлення другого туру президентських виборів. У затвердженій на такому фоні «Концепції розвитку законодавства про державну службу» відзначалось, що негативні фактори і тенденції в системі державної служби спричинені, у тому числі, «недодержанням у багатьох випадках вимог щодо політичної нейтральності державних службовців» [18]. У зв'язку з цим основою для подальшого розвитку державної служби визначались знов-таки традиційні (з часів затвердження «Концепції Адміністративної реформи в Україні») засоби: законодавче закріплення принципу «політичної нейтральності державних службовців»; «розмежування політичних та адміністративних посад, повноважень та відповідальності осіб, що їх займають»; «надійна захищеність державних службовців від політичного чи іншого незаконного втручання у виконання ними службових обов'язків» [18]. Крім того, окремо зазначалася необхідність «вдосконалення правових механізмів забезпечення політичної нейтральності державних службовців» [18]. Таким чином, сам факт включення цього питання до Концепції став свідченням незадоволеності глави держави результатами попередніх реформаторських зусиль. Проте, у тексті Концепції не вказувалось, які конкретні зміни пропонується зробити.

Як показує вивчення офіційних документів наступного керівництва держави, інтерес до цієї теми не змінився. Наприклад, реформування системи державної служби на засадах «політичної нейтральності» було названо серед пріоритетів Програми діяльності уряду під головуванням Ю. В. Тимошенко (2005) [19]. Про солідарність з таким баченням Президента В. А. Ющенко свідчить його перше Послання до парламенту у 2006 році, де зазначалося, що «забезпечення політичної нейтральності та суспільної престижності професійної державної служби» розглядається Президентом як один із п'ятих пріоритетів реальної, комплексної політичної реформи [20]. Таким чином, політична нейтральність набувала вже риси певної цінності.

У таких умовах актуальності набувало завдання дати відповідь на питання про те, за допомогою яких інноваційних засобів можна надійно забезпечити політичну нейтральність держслужбовців. Така відповідь була запропонована у тексті «Концепції розвитку законодавства про державну службу в Україні» (2006): передбачити норму про припинення службовцями на час перебування на державній службі членства у політич-

них партіях [21]. Така ідея також була продубльована через рік в Указі Президента В. А. Ющенко «Про заходи щодо реформування державної служби в Україні та забезпечення захисту конституційних прав державних службовців» (2007) [22]. Проте, слід визнати, що декілька спроб за каденцію Президента В. А. Ющенко прийняти та ввести в дію нову редакцію Закону «Про державну службу» з закріпленням в ньому принципу політичної нейтральності, не мали успіху.

На початку 2010 року естафету підхватив наступний глава держави В. Ф. Янукович. Вже у липні 2010 року парламент ухвалив президентський законопроект «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», в якому серед пріоритетів державної політики була названа задача провести модернізацію системи державної служби «на принципах професійності та політичної нейтральності» (ст. 3) [23]. Закріплення цієї ідеї у конституційному законі – це вищий рівень визнання важливості й актуальності завдання.

У 2011 році Президент вніс до парламенту законопроект «Про державну службу», який передбачав правове закріплення принципу «політичної нейтральності і лояльності» (ст. 3) [24]. Норми, що передбачались для реалізації цього принципу, представлені у таблиці 1. За авторськими оцінками, ці пропозиції знімали не всі, але ж суттєві підстави, що викликають протиріччя між професійними і особистими політичними інтересами державного службовця.

Після доопрацювання законопроекту в жовтні 2011 року парламент ухвалив нову редакцію Закону «Про державну службу» [25]. В ньому замість принципу «політичної нейтральності і лояльності» з'явився принцип «політичної неупередженості» (стаття 3) і було вилучено три норми: про обмеження права на участь у політичних партіях; обмеження права на свободу слова в ході проведення передвиборної агітації; обов'язковість відпустки службовця кандидата на виборах у період виборчого процесу.

Глава держави без будь-яких зауважень підписав нову редакцію закону. Таким чином, чергова рішуча спроба здійснити правове закріплення принципу «політичної нейтральності державних службовців» завершилася поразкою. «Новий» принцип політичної неупередженості й основні засоби його реалізації вже були закріплені у чинному законодавстві протягом 2000–2010 років («Загальні правила поведінки державного службовця» [15]). Низка ефективності такого варіанту правового обмеження політичної активності держслужбовців фактично визнана низкою офіційних політичних документів двох Президентів України [18; 21] і судовим рішенням [17].

Принцип «політичної неупередженості» також набув правового закріплення у Законі «Про правила етичної поведінки» (2012) [21]. Зміст цього правила розкривається у статті 8: «Особи, уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, виконують свої службові повноваження політично неупереджено, уникають демонстрації у будь-якому вигляді власних політичних переконань або поглядів, не використовують службові повноваження в інтересах політичних партій чи їх осередків або окремих політиків» [26]. У грудні 2012 набув чинності «Примірний кодекс корпоративної культури державного органу, органу влади Автономної Республіки Крим та його апарату», в якому «політична неупередженість» названа однією з корпоративних цінностей державного органу [27]. Ймовірно, і надалі термін «принцип політичної неупере-

**Порівняння фрагментів законопроекту та Закону України «Про державну службу»
щодо обмеження політичних прав державних службовців**

<p>Стаття 11. «Вимоги до політичної нейтральності та лояльності державного службовця» проекту Закону «Про державну службу» № 8306 від 25.03.2011 [24]</p>	<p>Стаття 13. «Вимоги до політичної неупередженості державного службовця» Закону України від 17.11.2011 № 4050-VI «Про державну службу» [25]</p>
<p>1. Державний службовець у межах своїх повноважень повинен об'єктивно і неупереджено виконувати законні накази (доручення) осіб, які займають політичні посади і яким він підпорядкований, незалежно від партійної приналежності цих осіб та особистих політичних переконань державного службовця.</p> <p>2. Державний службовець не має права бути членом політичних партій, організовувати страйки та брати в них участь.</p> <p>3. Державному службовцю забороняється брати участь у передвиборній агітації, крім випадків його реєстрації кандидатом на виборну посаду.</p> <p>У разі реєстрації державного службовця кандидатом на пост Президента України, у народні депутати України, у депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевої ради, на посаду сільського, селищного, міського голови він повинен протягом двох тижнів з моменту реєстрації подати заяву про надання відпустки на період виборчого процесу.</p> <p>4. Державний службовець під час виконання посадових обов'язків не має права демонструвати свої політичні погляди та вчиняти інші дії, що будь-яким чином можуть свідчити про його особливе ставлення до певних політичних партій.</p>	<p>Державний службовець повинен неупереджено виконувати свої службові обов'язки незалежно від партійної належності та особистих політичних переконань.</p> <p>Державний службовець не має права організовувати страйки та брати в них участь.</p> <p>Державний службовець під час виконання службових обов'язків не має права вчиняти дії, що демонструють його політичні погляди або свідчать про особливе ставлення до певних політичних партій.</p>

дженості» отримує прописку в офіційному політичному дискурсі української держави.

✎ Принцип департизації або позапартійності – це вимога обмежити вплив політичних партій на професійну діяльність корпусу державних службовців. Засобом реалізації цього принципу стала норма про заборону створювати в державних органах осередки політичних партій. В окремих випадках реалізація принципу департизації (позапартійності) пов'язана з закріпленням у законодавстві про мілітаризовані та деякі спеціальні види державної служби норми про заборону службовцям бути членами політичних партій (наприклад, військовим Збройних Сил України, Служби безпеки України, державної прикордонної служби тощо).

Принцип політичної нейтральності – вимога забезпечити обмеження широкого кола політичних прав для державних службовців з метою створення умов для належного виконання ними своїх професійних обов'язків. Пріоритетність забезпечення цього принципу у професійній діяльності державних службовців до цього закріплено у Законі України «Про основи внутрішньої та зовнішньої політики» (2010). Засоби реалізації принципу політичної нейтральності в офіційних документах мають декілька варіантів комплектації. Вузкий варіант включає норми про: а) правове закріплення принципу політичної нейтральності у базовому законі про державну службу; б) розмежування політичних і адміністративних посад в органах виконавчої влади. Після подій помаранчевої революції 2004 року цей набір було доповнено з арсеналу інструментів реалізації принципу позапартійності, а саме пропозицією встановити заборону на членство у політичних партіях для цивільних державних службовців. Широкий варіант передбачає доповнення цих обмежень наступними вимогами: а) здійснити обмеження права на участь службовців у політичних партіях;

б) передбачити заборону для службовця участі у передвиборній агітації, крім випадків його реєстрації кандидатом; в) після реєстрації кандидату з числа державних службовців передбачити відпустку на період участі у передвиборній компанії; г) передбачити обмеження свободи слова і інформації з політичних питань при виконанні професійних обов'язків. У найбільш повному варіанті набір цих обмежень представлено у проекті Закону «Про державну службу» № 8306 від 25.03.2011.

Принцип політичної неупередженості набув правового закріплення уперше в «Загальних правилах поведінки державного службовця» (2000), а після їх скасування – у Законах України «Про державну службу» (2011) і «Про правила етичної поведінки» (2012). Засоби реалізації цього принципу передбачають: а) обмеження свободи слова та інформації стосовно політичних уподобань при виконанні професійних обов'язків та, зокрема, в ході передвиборних кампаній; б) вимогу виконувати службові обов'язки незалежно від партійної належності й політичних переконань; в) обмеження права демонструвати свої політичні погляди або ставлення до політичних партій під час виконання службових обов'язків. Для забезпечення реалізації цих вимог у практичній діяльності державних службовців необхідні додаткові тлумачення ключових термінів, які застосовані для побудови їх формулювань.

Література

1. Про департизацію державних органів, установ та організацій: Постанова Верховної Ради України від 24.08.1991 № 1429-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 38. – Ст. 504.

2. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.

3. Про державну службу: Закон України від 16.12.1993 № 3723-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 52. – Ст. 490.

4. Про Воєнну доктрину України: Постанова Верховної Ради України від 19.10.1993 № 3529-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 43. – стаття 409.

5. Про Службу безпеки України: Закон України від 25.03.1992 № 2229-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 27. – стаття 382. – С. 6.

6. Про розвідувальні органи України: Закон України від 22.03.2001 № 2331-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 19. – стаття 94. – С. 3.

7. Про Державну прикордонну службу України: Закон України від 03.04.2003 № 661-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 27. – стаття 208. – С. 3.

8. Про Державну кримінально-виконавчу службу України: Закон України від 23.06.2005 № 2713-IV // Голос України, 26.07.2005. – № 135.

9. Концепція адміністративної реформи в Україні / Державна комісія з проведення в Україні адміністративної реформи. – К. : Центр політико-правових реформ, 1998. – 62 с.

10. Україна: поступ у XXI століття. Стратегія економічної та соціальної політики на 2000 - 2004 рр. : Послання Президента України Верховній Раді України від 23.02.2000 // Урядовий кур'єр. – 2000. – 28 січ.

11. Про Стратегію реформування системи державної служби в Україні: Указ Президента України від 14.04.2000 № 599/2000 // Офіційний вісник України. – 2000. – № 16.

12. Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002 – 2011 роки : Послання Президента України до Верховної Ради України // Урядовий кур'єр. – 2002. – 4 черв.

13. Про Концепцію адаптації інституту державної служби в Україні до стандартів Європейського Союзу: Указ Президента України від 05.03.2004 № 278/2004 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 10. – С. 578.

14. Про затвердження Програми розвитку державної служби на 2005-2010 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 8 червня 2004 р. N 746 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 23. – Ст. 1554.

15. Про затвердження Загальних правил поведінки державного службовця: Наказ Голодержслужби України від 23.10.2000 № 58 // Офіційний вісник України. – 2000. – № 45. – Ст. 1971.

16. Про затвердження Загальних правил поведінки державного службовця: Наказ Голодержслужби України від 04.08.2010 № 214 // Офіційний вісник України. – 2010. – № 90, стор. 211.

17. Щодо справи за скаргою на рішення, дії та бездіяльність Центральної виборчої комісії по встановленню результатів повторного голосування з виборів Президента України 21 листопада 2004 року: Рішення Верховного Суду від 03.12.2004 // Урядовий кур'єр. – 2004. – 8 груд.

18. Про Концепцію розвитку законодавства про державну службу: Указ Президента України від 05.01.2005 № 1/2005 // Офіційний вісник України. – 2005. – № 2. – Ст. 76.

19. Програма діяльності Кабінету Міністрів «Назустріч людям» // Офіційний вісник України. – 2005. – № 6. – Ст. 348.

20. Звернення Президента України до Верховної Ради України у зв'язку з Посланням Президента України

до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році» // Урядовий кур'єр. – 2006. – 10 лютого.

21. Про Концепцію розвитку законодавства про державну службу в Україні: Указ Президента України від 20 лютого 2006 року № 140/2006 // Урядовий кур'єр. – 2006. – 3 берез.

22. Про заходи щодо реформування державної служби в Україні та забезпечення захисту конституційних прав державних службовців: Указ Президента України від 20.09.2007 № 900/2007 // Урядовий кур'єр. – 2007. – 26 верес.

23. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики: Закон України від 01.07.2010 № 2411-VI // Голос України, 20.07.2010. – № 132.

24. Проект Закону про державну службу № 8306 від 25.03.2011 http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=39999.

25. Про державну службу: Закон України від 17.11.2011 № 4050-VI // Голос України, 19.01.2012. – № 10.

26. Про правила етичної поведінки: Закон України від 17.05.2012 № 4722-VI // Голос України, 12.06.2012. – № 106.

27. Примірний кодекс корпоративної культури державного органу, органу влади Автономної Республіки Крим та його апарату: Наказ Нацдержслужби України від 25 грудня 2013 року № 236 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nads.gov.ua/control/publish/article;jsessionid=D44CEC950282D26EBCCC670BBD5F72F4?art_id=831762.